

BEZDĚTNOST V ČESKÉ REPUBLICE

Tomáš Sobotka

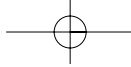
1. Úvod

Jedním z paradoxů socialistického systému bylo zakonzervování role tradiční rodiny, která odolávala rozmanitým erozním tlakům mnohem lépe než v individualizujících se společnostech severní a západní Evropy. Podle Možného (1999: 200) socialismus „přinesl všude nikoliv život ve velké kolektivitě, nýbrž návrat ke stavu blízkému společnosti opevněných domácností“. Tento „útěk do rodiny“ souvisel s rozšířenou funkcí rodiny: vzájemná výpomoc členů širší rodiny nahrazovala nefungující služby a usnadňovala shánění nedostatkového zboží. Rodinný život představoval pozitivní protipól k pracovní „kariéře“ a okleštěnému veřejnému životu, jež nenabízely většině populace smysluplnou seberealizaci. Založení rodiny bylo navíc podporováno systémem novomanželských půjček a centralizované distribuce bytů. V důsledku toho se rodina, širší rodinné sítě a konexe staly klíčovými v životě jednotlivce (Rabušic 2001a: 214).

V protikladu k západoevropským zemím, kde stále více mladých lidí váhalo se vstupem do manželství a rodičovství, v socialistickém Československu představovalo založení rodiny pro mnoho sotva dospělých mužů a žen jedinou cestu k osamostanění se od rodičů a k získání pocitu relativní nezávislosti. Pro generace narozené po roce 1930 se uzavření sňatku a vstup do rodičovství, většinou krátce po dosažení dospělosti, staly prakticky univerzálními. I díky časnému rození dětí, kdy průměrný věk žen při narození prvního dítěte dlouhodobě dosahoval 22–23 let, se bezdětnost mezi ženami narozenými po roce 1935 snížila na rekordně nízkou úroveň kolem 6 %. Velká většina populace spatřovala v rodičovství a ve šťastném rodinném životě nejdůležitější předpoklady k naplnění života a celkové spokojenosti; dobrovolná bezdětnost byla téměř neznámým jevem.

Situace se radikálně změnila v souvislosti se společenskou transformací po roce 1989. Do Česka pronikl konzumní životní styl, zároveň též dosud nepoznaná existenční nejistota, nezaměstnanost a postupné příjmové a sociální rozvrstvení původně extrémně rovnostářské společnosti. Nebývale se zvýšily možnosti seberealizace mimo rodinu, především pro mladé a vzdělané lidi na počátku kariéry. Výrazně vzrostla hodnota vzdělání (Večerník 1998) a přes nedostatečné kapacity postupně narůstal i počet studentů vysokých škol a zvyšoval se původně velmi nízký podíl studujících ve věku 20–25 let¹. Životní dráhy mlad-

1 Podle studie OECD (Education... 2004) se v Česku mezi roky 1995 a 2002 zdvojnásobil podíl mladých lidí studujících ve věku 20–24 let z 13,1 % na 25,7 %; procento studujících ve věku 25–29 let se téměř ztrojnásobilo z velmi nízké hodnoty 1,1 % na 2,9 %

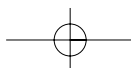

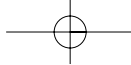
ší populace se začaly rozrůžňovat, došlo k intenzivnímu posunu v časování vstupu do manželství a rodičovství do pozdějšího věku. Změnilo se i partnerské chování: časné sňatky se staly neobvyklými, rozšířilo se nesezdané soužití, těhotenství partnerky přestalo být vnímáno jako vážný důvod ke sňatku. K posunu došlo i v hodnotové orientaci většiny populace; méně tradiční rodinné formy, především nesezdané soužití, stejně jako samostatné bydlení a dočasné partnerství bez společného bydlení (living apart together) nabyly na popularitě a byly všeobecně akceptovány. Role mateřství a reprodukce přestala být pro mnohé dominantním měřítkem v posuzování úspěšnosti a celkového naplnění života žen (Rabušic 2001b).

Transformace v demografickém chování české populace v 90. letech byla demografy hodnocena poměrně rozporuplně. Zatímco Rychtaříková (1997) zdůrazňovala negativní vliv zhoršených ekonomických podmínek, nezaměstnanosti, inflace a nejistoty na vstup do manželství a rodičovství, Rabušic (1997, 2001b) vyzdvihoval vliv kulturních a hodnotových změn, které zasáhly nejsilněji generace narozené na počátku 70. let. Fialová a Kučera (1997) vnímali změny charakteru sňatečnosti a plodnosti jako důsledek vzájemného působení rychlé adaptace mladé generace na životní styl typický pro západoevropské země a tlaku nových sociálních a ekonomických podmínek. Demografické i hodnotové posuny nicméně ukazují, že přes výrazně odlišné původní podmínky došlo v Česku ke změnám chování a hodnot, jež jsou srovnatelné se změnami, které započaly koncem 60. let v západní a severní Evropě (Rabušic 2001b; Sobotka, Zeman a Kantorová 2003). Tyto změny mají dlouhodobý charakter a jsou často souhrnně označovány jako druhý demografický přechod (např. Lesthaeghe 1995).

S odkládáním mateřství do vyššího věku a postupným rozrůžňováním životních drah a forem soužití mezi „mladými dospělými“ (young adults), ale i mezi čerstvými třicátníky, souvisí růst bezdětnosti, který je obzvláště výrazný ve věku 18–25 let. S výjimkou analýz kohortních dat ze sčítání v roce 2001 (např. Rychtaříková 2004) je v Česku téma bezdětnosti z demografického hlediska málo prozkoumané. Přitom současné trendy představují radikální odklon od předchozí univerzálnosti rodičovství a vybízejí k podrobnější analýze fenoménu bezdětnosti. Kolik žen, které jsou dnes uprostřed svého reprodukčního období, zůstane celoživotně bezdětných? Bude jejich bezdětnost spíše výsledkem souhry nepříznivých okolností, či se bude jednat spíše o dobrovolnou „svobodu od dětí“? Stala se pro muže a ženy bezdětnost všeobecně přijatelnou životní volbou, nebo přetrvává spíše negativní postoj vůči tomuto životnímu stylu?

Nastolené otázky vymezují zaměření tohoto příspěvku. Následující část představí dlouhodobý vývoj bezdětnosti žen ve středoevropském kontextu. Poté se článek zaměří na projekci konečné bezdětnosti mezi ženami, které jsou v současnosti na vrcholu plodnosti, či se blíží ke konci své reprodukční „kariéry“, tj.

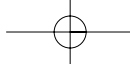
kohortami narozenými ve druhé polovině 60. let a v 70. letech. Další části článku analyzují postoje žen a mužů k bezdětnosti a očekávanou bezdětnost zaznamenanou šetřením postojů a názorů na reprodukční chování. Příspěvek je uzavřen diskusí o hlavních důvodech očekávaného vzestupu úrovně bezdětnosti v Česku.

2. Dlouhodobý vývoj konečné bezdětnosti v České republice a v sousedních zemích

Z dlouhodobého pohledu jsou míry konečné bezdětnosti dosažené ženami rodícími děti v období „reálného socialismu“ neobvykle nízké². S výjimkou východní a jihovýchodní Evropy měla většina evropských regionů poměrně vysokou hladinu bezdětnosti již před počátkem demografického přechodu ve 2. polovině 19. století, kdy byla bezdětnost silně spjata s vysokým podílem celoživotně svobodných žen a mužů. Poměrně vysoký věk při sňatku a postupně se šířící znalost metod zabraňujících početí později přispěly k rostoucímu podílu bezdětných manželství. Nejvyšších hodnot dosáhla bezdětnost mezi generacemi žen narozených na konci 19. a na počátku 20. století, které byly citelně zasaženy první světovou válkou a hospodářskou krizí 30. let. Podle sčítání z roku 1961 (Sčítání lidu... 1965) zůstala celoživotně bezdětná více než pětina žen narozených v letech 1888–1904 (graf 1); mezi vdanými ženami se jednalo o 12–15 %. Nejvyšší hladina bezdětnosti, 23 % z celkového počtu a 15 % mezi vdanými, byla zaznamenána u žen narozených v roce 1894. Podobná situace byla i v sousedních zemích. V Rakousku dokonce zůstala bez potomků třetina žen narozených na počátku 20. století a bezdětnost klesla pod 25 % až u generací narozených po roce 1912 (Volkszählung... 1989), rovněž v Německu dosáhla bezdětnost nejvyšší hladiny – 26 % – mezi ženami narozenými v letech 1901–1905 (Schwarz 1996). Na Slovensku, které bylo dlouhodobě charakterizováno poměrně vysokou mírou sňatečnosti a nižším věkem při sňatku, nedosáhla konečná bezdětnost úrovně zaznamenané v Českých zemích; přesto i zde došlo k výraznému zvýšení celoživotní bezdětnosti z 12 % mezi ženami narozenými v roce 1885 až na 18 % u kohorty 1896 (Sčítání lidu... 1965).

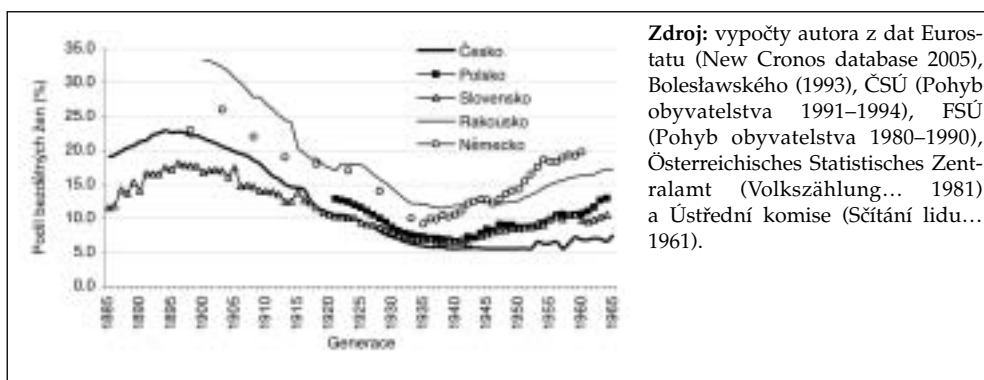
Pro generace narozené po roce 1910 byl ve většině evropských zemí zřetelný dlouhodobý trend ke snižování bezdětnosti. K tomu výrazně přispěla plná zaměstnanost, extenzivní sociální zajištění a příjmová nivelizace ve východním bloku a ekonomická prosperita, postupné budování sociálního státu stejně jako nebývalá popularita „měšťanské rodiny“ s jedním příjmem a ženou v domác-

2 Pro nedostatek spolehlivých dat o bezdětnosti mužů se tato a následující části příspěvku zabývají pouze analýzou bezdětnosti žen. Celkové trendy jsou u mužské populace obdobné jako u žen, nicméně hladina bezdětnosti většinou dosahuje u mužů vyšších hodnot.

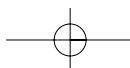

nosti v ostatních částech Evropy. Ve většině zemí vyspělého světa dosáhla bezdětnost nejnižších hodnot u žen narozených ve 40. letech 20. století (Rowland 1998), přičemž ve střední a východní Evropě byl tento pokles výraznější a dlouhodobější (Sobotka 2005). V České republice se bezdětnost žen snížila na pouhých 6–7 % u kohort narozených od roku 1930 a zůstala na této hladině i mezi ženami narozenými v první polovině 60. let, které se většinou stávaly matkami ještě v období socialismu³. Tím se Česko poněkud odlišuje od Polska, kde lze vystopovat pozvolný nárůst konečné bezdětnosti žen již u generací vstupujících do mateřství v 80. letech z minimální hodnoty 7 % u kohort narozených kolem roku 1940 až na 13 % u kohorty 1964⁴. Velmi pozvolný růst bezdětnosti lze pozorovat i na Slovensku, ze 7 % mezi ženami narozenými v období 1931–1944 na 10 % u kohort 1955–1964. Naopak výrazný růst bezdětnosti, typický pro mnohé země západní Evropy, nastal v západní části Německa (bývalá SRN) již u žen narozených po roce 1946 a v Rakousku u žen narozených po roce 1950: 17 % Rakušanků narozených v letech 1963–65 a 20 % západoněmeckých žen narozených v roce 1960 zůstane celoživotně bezdětných.

Graf 1: Konečná bezdětnost mezi ženami v Česku, Polsku, Slovensku, Rakousku a Německu; kohorty 1885–1965

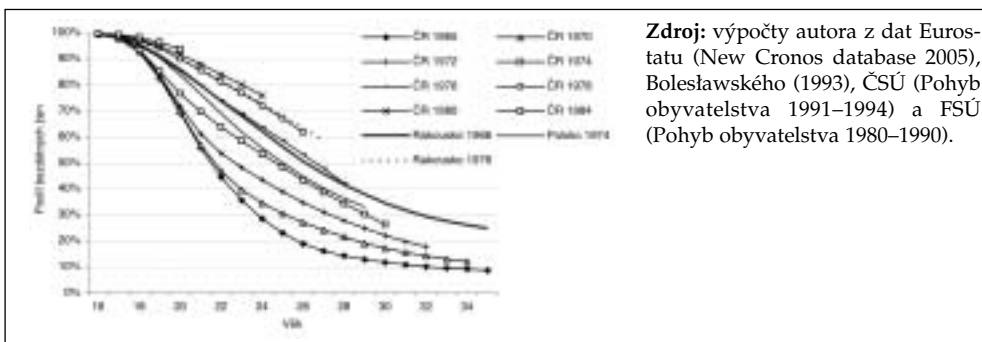
- 3 Údaje o bezdětnosti žen v České republice jsou odvozené ze Sčítání lidu z roku 1961 pro kohorty žen narozené v letech 1885–1916 (Sčítání lidu... 1965), ze Sčítání lidu z roku 1980 a dat o narozených z běžné evidence pohybu obyvatelstva v letech 1961–2004 pro kohorty narozené po roce 1916. Údaje z posledního sčítání lidu v roce 2001 nebyly použity, protože obsahovaly především u mladších žen vysoký podíl s nezjištěným počtem narozených dětí. Z porovnání s údaji odvozenými z dlouhodobých sérií dat pohybu obyvatelstva vyplývá, že převážná část těchto žen byla bezdětných.
- 4 Přestože ženy narozené na počátku 60. let ještě zcela neukončily svoji reprodukci, pouhých 0,4 % (Česká republika) – 1,3 % (Rakousko) měr plodnosti prvního pořadí je realizováno mezi ženami ve věku 40 a více let (výpočty z dat EUROSTATU New Cronos database 2005). Konečnou bezdětnost lze tudíž velmi přesně vypočítat již u žen ve věku 40 let.

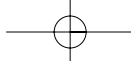
3. Projekce konečné bezdětnosti u žen narozených v letech 1965–1978

Jak naznačují trendy započaté po roce 1989, dosavadní model velmi nízké bezdětnosti se postupně stává minulostí. Bezdětnost výrazně vzrostla především u žen ve věku 20–26 let, přičemž k nejsilnějším změnám došlo u generací, které dosáhly dospělosti v období rychlé transformace do poloviny 90. let, tedy u kohort 1970–78. Méně než třetina žen z kohorty 1965, která se ještě vyznačovala časným a téměř univerzálním rodičovstvím, zůstala bezdětných ve věku 24 let. Tento podíl přesáhl polovinu u kohorty 1973 a dosáhl tří čtvrtin u kohorty 1980 (graf 2). S trochou nadsázky lze říci, že pro ženy narozené do konce 60. let bylo všeobecnou normou mít dítě do 25 let, zatímco u jejich mladších vrstevnic narozených na konci 70. let se stalo normou nemít dítě před dosažením 25 let. Míry bezdětnosti výrazně vzrostly i ve vyšším věku. Například po dosažení třiceti let zůstalo pouhých 12 % žen narozených v roce 1965 bez dítěte, zatímco u kohorty 1975 přesáhne tento podíl 30 %. Intenzita změn bezdětnosti podle věku vynikne při srovnání s Rakouskem: zatímco kohorta žen narozených v roce 1976 má až do věku 28 velmi podobný věkový profil bezdětnosti (a tedy i rození prvních dětí) jako rakouské ženy narozené v roce 1965, kohorta českých žen narozená o pouhé dva roky později (1978) prakticky kopíruje trajektorii rakouských žen narozených v roce 1976.

Graf 2: Podíl bezdětných žen podle věku, kohorty 1965–1984 ve srovnání s Rakouskem (1966 a 1976) a Polskem (1974)

Kolik žen z „přelomových kohort“ narozených v 70. letech zůstane celoživotně bezdětných? Dosáhne bezdětnost v Česku vysokých hodnot přes 20 % jako u žen narozených na počátku 20. století či u kohort narozených počátkem 60. let v západní části Německa? Přestože prudký pokles plodnosti v 90. letech zdánlivě naznačuje, že bezdětnost bude rychle narůstat, obvykle používané kalendář-

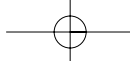
ní ukazatele plodnosti byly negativně ovlivněny výrazným posunem rození dětí do pozdějšího věku, a nelze je tudíž použít k extrapolaci kohortních trendů. To platí především pro redukované míry plodnosti (tj. míry vztažené na všechny ženy bez ohledu na počet jejich dětí), jejichž interpretace je obzvlášť problematická, pokud jsou vypočítány podle pořadí. Nadávno dosažené hodnoty úhrnné plodnosti prvního pořadí pohybující se v rozmezí 0,52–0,57 dítěte na ženu v letech 1995–2003 tudíž neznamenají, že konečná bezdětnost žen může přesáhnout 40 %, ale spíše svědčí o nedostacích tohoto ukazatele (Sobotka 2003).

Slibnější metodu odhadu konečné bezdětnosti představuje kombinace nejnovějších dat o kohortní bezdětnosti podle věku a aktuálních měr plodnosti prvního pořadí vypočítaných pro bezdětné ženy. Takto vypočítaný scénář obsahuje zjednodušující předpoklad, že míry plodnosti prvního pořadí zůstanou neměnné, nicméně díky poměrně nízké citlivosti specifických měr plodnosti prvního pořadí (případně pravděpodobností narození prvního dítěte) poskytuje mnohem věrohodnější výsledky než projekce založená na redukovaných mírách. V návaznosti na tento scénář je možné formulovat další alternativní scénáře, které mohou obsáhnout různé varianty budoucího vývoje plodnosti prvního pořadí podle věku v kohortním nebo transverzálním pohledu.

Tento příspěvek představí dva scénáře vývoje bezdětnosti mezi ženami narozenými v letech 1966–78, tedy mezi kohortami, které se v současnosti nacházejí uprostřed svého reprodukčního období, a těmi, které se blíží jeho konci. Pro mladší ženy narozené po roce 1978 nelze zatím věrohodně odhadnout budoucí trajektorii vstupu do mateřství. Presentovaná projekce vychází z odhadů bezdětnosti žen podle věku na počátku roku 2005 a z věkově specifických pravděpodobností narození dítěte prvního pořadí v roce 2004. První scénář reprezentující vysokou variantu odhadu konečné bezdětnosti předpokládá, že intenzita rození dětí 1. pořadí zůstane na úrovni roku 2004. Druhý scénář představující nízkou variantu projekce předpokládá, že dojde k určitému zvýšení pravděpodobností narození prvního dítěte mezi bezdětnými ženami v pokročilejší fázi jejich reprodukčního věku. Tento scénář používá metodu navrženou Kohlerem a Ortegou (2002) k modifikaci měr plodnosti za rok 2003, které jsou očištěny od vlivu změn v časování plodnosti a změn ve tvaru křivky plodnosti podle věku⁵. Vzhledem k výraznému zvyšování intenzity plodnosti prvního pořadí, ke kterému dochází od konce 90. let mezi ženami ve věku nad 28 let, je scénář nižší bezdětnosti realističtější; to potvrdily i retrospektivní projekce za vybrané země (Sobotka 2004).

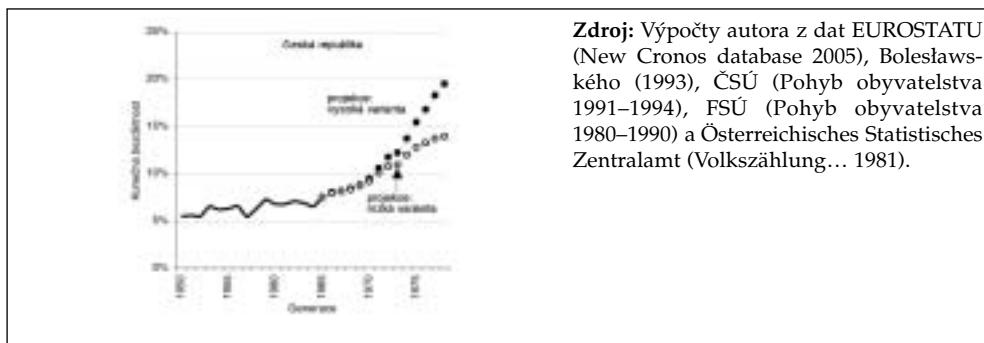
Výsledek projekce je prezentován v grafu 3a, který pro srovnání zahrnuje data o bezdětnosti žen narozených v letech 1950–64. Z grafu je vidět nárůst konečné

5 Pro nedostatek místa zde dále podrobněji nerozvádím způsob výpočtu jednotlivých ukazatelů a konstrukce scénářů bezdětnosti. Podrobnější popis je možno najít v následujících publikacích: Sobotka 2005 a Sobotka 2004 (kapitola 5).

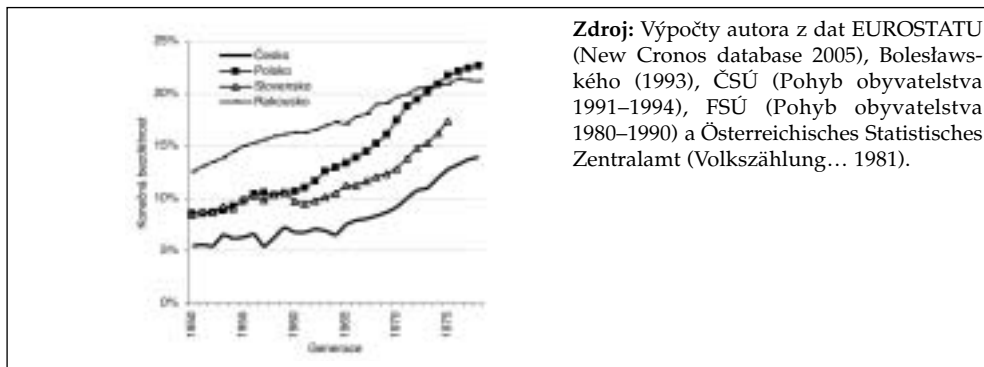
bezdětnosti u žen narozených po roce 1965, který se bude s velkou pravděpodobností dále zrychlovat mezi ženami narozenými po roce 1970. Podle nízké varianty by 13–14 % žen narozených v letech 1975–78 zůstalo bezdětných, zatímco vysoká varianta předpokládá výraznější nárůst bezdětnosti na 15,5 % u kohorty 1975 a dokonce 19,5 % u kohorty 1978. Přestože se jedná o výraznou transformaci předchozího modelu velmi nízké bezdětnosti, srovnání nízké varianty projekce s Polskem, Rakouskem a Slovenskem (graf 3b) naznačuje, že konečná bezdětnost českých žen narozených v 70. letech nejspíše zůstane nejen pod úrovní bezdětnosti rakouských žen, ale i pod hladinou bezdětnosti v Polsku a na Slovensku, kde rovněž dojde k jejímu prudkému vzestupu. Především v Polsku může být tento nárůst natolik rychlý, že polské ženy narozené ve druhé polovině 70. let mohou předstihnout rakouské ženy v hladině bezdětnosti: nízká varianta projekce předpokládá, že v kohortě 1975 zůstane 22 % polských a 21 % rakouských žen bez dětí, zatímco na Slovensku bude jejich podíl 17 % a v Česku „pouze“ 13 %.

Graf 3a: Konečná bezdětnost žen v České republice, zaznamenané (kohorty 1950–1964) a projektované údaje (kohorty 1965–1978)

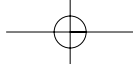

Zdroj: Výpočty autora z dat EUROSTATU (New Cronos database 2005), Boleslawského (1993), ČSÚ (Pohyb obyvatelstva 1991–1994), FSÚ (Pohyb obyvatelstva 1980–1990) a Österreichisches Statistisches Zentralamt (Volkszählung... 1981).

Graf 3b: Trendy a projekce (nízká varianta) konečné bezdětnosti žen v České republice, Polsku, Slovensku a Rakousku; kohorty 1950–1978

Zdroj: Výpočty autora z dat EUROSTATU (New Cronos database 2005), Boleslawského (1993), ČSÚ (Pohyb obyvatelstva 1991–1994), FSÚ (Pohyb obyvatelstva 1980–1990) a Österreichisches Statistisches Zentralamt (Volkszählung... 1981).

4. Postoje české populace k bezdětnosti

Přes velmi silnou sekularizaci a všeobecnou akceptaci rozvodů či předmanželského sexu zůstaly do konce socialistické éry postoje české populace vůči rodičovství velmi tradiční. Většina obyvatel spatřovala v mateřství a péči o děti hlavní poslání ženy, přičemž dobrovolná bezdětnost se setkávala s všeobecným nepochopením či dokonce nesouhlasem. Silná hodnotová vazba na rodičovství a rodinný život se potvrdila i ve výzkumech provedených na počátku 90. let, například v *Evropské studii hodnot (European Value Study, EVS)* z roku 1991 (např. Rabušic 2001a a 2001b) nebo v průzkumu nazvaném *Srovnávací šetření postojů a názorů na reprodukční chování a opatření populační politiky (Population-related Policy Acceptance and Attitudes Surveys, PPA 1)*, rovněž z roku 1991 (Kolorosová 1995). Rápidní transformace rodinného chování v průběhu 90. let byla provázána se změnami hodnotové orientace, které se dotkly i akceptace bezdětnosti. Evropská studie hodnot z roku 1999 například zaznamenala ve srovnání s rokem 1991 výrazné snížení podílu respondentů, kteří se domnívají, že „žena musí mít děti, aby se naplnilo její poslání“. Tento posun byl stejně silný u mužů i u žen a projevil se napříč věkovými kategoriemi (Rabušic 2001b; Sobotka, Zeman, Kantorová 2003). Zároveň však většina respondentů ve věku nad 30 let souhlasila s tvrzením, že „člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn“ (Rabušic 2001a)⁶.

Sondu do současných postojů české populace k rodičovství nabízí druhá vlna průzkumu *Srovnávací šetření postojů a názorů na reprodukční chování a opatření populační politiky (Population Policy Acceptance Survey, PPA 2)*, která proběhla v České republice v roce 2001. Analýza několika otázek ukazuje, že přes prudké změny v demografickém chování přetrvává v české populaci velmi pozitivní vnímání rodičovství a stále zůstává poměrně častá představa, že bezdětní lidé nemohou být skutečně šťastní. Tabulka 1 shrnuje podíl respondentů, kteří souhlasili s vybranými výroky týkajícími se rodičovství; tabulka ukazuje výsledky zvláště za muže a ženy, vybrané věkové skupiny a také za bezdětné ve věku 18–39 let. Pro většinu české populace stále představují domov a děti podmínku úplného štěstí a spokojenosti, přičemž u mladších generací je tento pocit silnější u žen než u mužů. Paradoxně též většina respondentů ve věku 18–29 let (67 % a 56 % mužů), tedy v období, kdy značná část populace nežije v rodině s dětmi, souhlasí s tvrzením, že „...jediné místo, kde se člověk cítí úplně šťasten

6 Zdá se poněkud paradoxní, že mnozí respondenti nesouhlasili s tvrzením, že „žena musí mít děti, aby se naplnilo její poslání“, přičemž však souhlasili, že „člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn“. Snad se u těchto respondentů jedná o snahu uznat, že ženy se mohou úspěšně věnovat i jiným „posláním“ než mateřství a zároveň o vyjádření přesvědčení, že děti jsou podmínkou naplnění života každého jednotlivce. Případně lze spekulovat o rozdílech mezi „naplněním poslání“ a „naplněním života“, přičemž druhá možnost u dotázaných nejspíše silněji evokuje pocit, že bezdětní lidé vedou prázdný život (viz též Rabušic 2001a: 162, poznámka 25).

a spokojen“, je „doma se svými dětmi“. Naopak méně častý byl souhlas s výrokem „Nevěřím, že člověk může být opravdu šťasten, když nemá děti“. Zde byl podíl souhlasících respondentů především u mužů silněji podmíněn věkem a rodinným stavem: ve věku 18–29 let s ním vyjádřilo souhlas 30 % mužů a 44 % žen, ve věku nad 60 let již 59 % mužů a 61 % žen. Tyto výsledky jsou v souladu s výše zmíněnými výsledky Evropské studie hodnot a lze je interpretovat jako známku toho, že celoživotní bezdětnost u druhých lidí přestává být především mladšími kohortami nezbytně vnímána jako určitý handicap, který neumožňuje dosažení osobního štěstí.

Tabulka 1: Podíl respondentů, kteří souhlasí s vybranými výroky (v procentech)

	(1) „Úplně šťasten a spokojen doma s dětmi“.	(2) „Člověk nemůže být šťasten, když nemá děti“.	(3) „Mít děti je zod- povědnost vůči společnosti“.	(4) „Kdo chce mít děti, měl by se oženit (vdát)“.
Ženy				
Ž 18–29	67,4	43,9	57,9	52,1
Ž 30–44	75,8	50,3	55,6	64,0
Ž 45–59	79,0	51,9	69,4	67,7
Ž 60+	87,0	60,7	80,9	91,1
Ž Celkem	76,4	50,8	64,3	66,5
Muži				
M 18–29	55,6	30,2	51,6	56,3
M 30–44	67,7	46,1	50,4	66,7
M 45–59	76,2	46,3	58,6	71,2
M 60+	77,2	59,4	73,3	83,0
M Celkem	69,1	44,8	57,7	68,6
Bezdětní:				
Ž 18–39	60,0	46,1	59,5	59,1
M 18–39	50,9	28,9	50,0	51,7

Zdroj: PPA 2 (*Population Policy Acceptance Survey*, 2001).

Poznámky: Údaje v tabulce jsou získány z váženého souboru respondentů. Tabulka zahrnuje respondenty, kteří odpověděli, že „zcela souhlasí“ nebo „souhlasí“. Přesné znění výroků je následující:

- (1) „Věřím, že v našem moderním světě existuje jediné místo kde se člověk cítí úplně šťasten a spokojen – doma se svými dětmi“.
- (2) „Nevěřím, že člověk může být opravdu šťasten, když nemá děti“.
- (3) „Věřím, že mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“.
- (4) „Lidé, kteří chtějí mít děti, by se měli oženit (vdát)“.

Poměrně překvapivý je široký souhlas s tvrzením, že „mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, který je do určité míry v rozporu s rostoucí individualizací. Celkově s ním souhlasí nadpoloviční většina respondentů ve všech zkouma-

ných věkových kategoriích, stejně tak jako 60 % bezdětných žen a polovina bezdětných mužů ve věku do 39 let. Toto zjištění nejspíše neznamená, že by pro mnoho lidí byl pocit zodpovědnosti vůči společnosti dostatečnou motivací k rodičovství. Odpovědi lze zčásti interpretovat jako známku přetrvávajícího negativního stereotypu o dobrovolně bezdětných jako nezodpovědných a sobeckých jedincích, zčásti se pravděpodobně jedná o pozůstatek vlivu státního paternalismu a autoritářské ideologie v období socialismu, kdy zájmy jednotlivců musely často ustoupit deklarovaným zájmům společnosti. Pro tuto interpretaci svědčí jednak zjištění, že v bývalých socialistických zemích přetrvával i po změně režimu poměrně silný důraz na autoritu státu (Inglehart 1995), ale také všeobecný souhlas s analyzovaným výrokiem mezi respondenty ve věku nad 60 let (73 % mužů a 81 % žen)⁷.

Poslední otázka analyzovaná v tabulce 1 se netýká hodnoty či významu dítěte, ale kontextu rození dětí. Z odpovědí vyplývá, že přes rychlý růst podílu dětí narozených mimo manželství většina dotázaných mužů i žen všech věkových kategorií souhlasí s tvrzením, že „lidé, kteří chtějí mít děti, by se měli oženit (vdát)“. Uzavření sňatku je tedy stále obecně vnímáno jako podmínka ke vstupu do rodičovství, a to i mezi bezdětnými jednotlivci, přičemž významnou roli zde nejspíše hraje snaha o ‚legitimizaci‘ postavení dítěte. Odpovědi se liší podle věku, tradiční postoje výrazně převažují u starších lidí (s výrokiem souhlasí 83 % mužů a 91 % žen nad 60 let).

Přes celkový posun v pohledu na bezdětnost lze říci, že česká společnost zůstává v postojích k rodičovství a hodnotě dítěte poměrně konzervativní. Z mezinárodního hlediska vyniká především vysoký podíl bezdětných, kteří se domnívají, že člověk může být zcela šťastný a spokojený pouze doma s dětmi; ze 14 analyzovaných zemí dosáhla podobných hodnot ještě Litva, Polsko, Slovinsko a „familistická“ Itálie. Velmi pozitivní vnímání rodičovství je častější u žen a je velmi typické především pro starší populaci. Je otázkou, nakolik se jedná o kohortní efekt (mladší generace byly více ovlivněny změnami v období transformace po roce 1989), efekt věku (přetrvávání tradičních hodnot u lidí nad 60 let), nebo se z části jedná o vliv rodinného stavu (lidé s dětmi vnímají rodičovství jako poslání a záruku životního štěstí a spokojenosti). Nicméně i značná část bezdětných mladších mužů a žen vnímá rodičovství ve spojitosti s manželstvím jako podmínku osobního štěstí a splnění zodpovědnosti vůči společnosti. Na tři ze čtyřech analyzovaných výroků odpověděla kladně polovina bezdět-

7 Vyhraněnější formulace analyzovaného výroku v průzkumu PPA 2 v dalších evropských zemích („mít děti je Vaše povinnost vůči společnosti“) bohužel znemožňuje mezinárodní srovnání. Z výsledků nicméně vyplývá značné ztotožnění se s tímto výrokiem v bývalých socialistických zemích. Kontrastujícím případem individualizované společnosti, kde je rodičovství vnímáno striktně jako záležitost osobní volby, je Nizozemsko, kde rodičovství považuje za povinnost vůči společnosti pouze 7 % mužů a 5 % žen.

ných mužů a kolem 60 % bezdětných žen do 39 let. S trochou zjednodušení lze tyto hodnoty vnímat jako podíl poměrně tradičně a pro-rodině orientovaných bezdětných respondentů.

5. Očekávaná bezdětnost

Dosavadní analýza ukázala, že v posledních 15 letech bezdětnost v Česku strmě narůstá především ve věku 20–30 let a postupně se bude zvyšovat i v kohortním pohledu, zároveň si však většina populace včetně bezdětných zachovává velmi pozitivní vztah k rodičovství. Jak velký je podíl mužů a žen, kteří očekávají, že zůstanou bez dětí? Rozšiřuje se postupně dobrovolná a záměrná bezdětnost, nebo se jedná spíše o nepříznivé životní okolnosti? Data výzkumu PPA 2 umožňují hrubou analýzu očekávané bezdětnosti; tento výzkum je hodnotný i díky zahrnutí nejistoty ohledně případného rozhodnutí o rodičovství. Velkou nevýhodou českého výzkumu PPA 2 je malý vzorek respondentů, který v případě bezdětných ve věku 18–39 obsahuje pouze 84 žen a 98 mužů. Proto je nezbytné interpretovat všechny výsledky velmi opatrně.

Tabulka 2 shrnuje očekávání bezdětných mužů a žen do 39 let v České republice a dalších středoevropských zemích, které se zúčastnily výzkumu PPA 2 (Německo, Polsko, Rakousko, a Slovinsko). Významná část bezdětných respondentů uvedla, že nezamýšlí mít dítě; v Česku se jednalo o 19 % žen a 9 % mužů. V ostatních zemích převažoval naopak podíl mužů, přičemž nejvyšších hodnot dosáhla u obou pohlaví západní část Německa, kde čtvrtina bezdětných žen a 30 % bezdětných mužů neočekávalo v budoucnu děti. Mnoho bezdětných, především mužů, vyjádřilo nejistotu ohledně případného založení rodiny; ve většině zemí převýšil počet nerozhodnutých nad počtem těch, kteří nezamýšlí mít v budoucnu dítě. V Česku vyjádřilo nejistotu 24 % bezdětných mužů a pouze 12 % bezdětných žen. Velmi vysoký podíl nejistých respondentů byl v Polsku, kde tuto kategorii zvolila třetina bezdětných žen a 40 % bezdětných mužů⁸.

8 Nebývale vysoký podíl bezdětných, kteří vyjádřili nejistotu ohledně případného vstupu do rodičovství v Polsku, je překvapivý vzhledem k dlouhodobě konzervativnější hodnotové orientaci polské společnosti a přetrvávajícímu vlivu katolicismu, který se vyznačuje silnou podporou tradiční rodiny. Zaznamenaná nejistota nejspíše souvisí s nepříznivou hospodářskou situací v letech 2000–2003.

Tabulka 2: Podíl bezdětných ve věku 18–39 let, kteří nezamýšlejí mít v budoucnu dítě, nebo si nejsou jisti

	Česko	Německo (východ)	Německo (západ)	Polsko	Rakousko	Slovinsko
Bezdětné ženy ve věku 18–39 let						
Nezamýšlí v budoucnu mít dítě	19,3 %	10,6 %	24,9 %	8,5 %	21,2 %	5,7 %
Není si jistá	12,0 %	22,5 %	21,0 %	32,7 %	–	14,9 %
Celkem	31,3 %	33,1 %	45,9 %	41,2 %	21,2 %	20,6 %
Celkem z úhrnu všech žen (18–39 let)	10,6 %	13,9 %	23,1 %	15,8 %	6,8 %	8,0 %
N (bezdětné / celkem)	83/245	160/382	233/464	447/1165	156/482	141/362
Bezdětní muži ve věku 18–39 let						
Nezamýšlí mít v budoucnu dítě	9,4 %	24,9 %	29,5 %	13,5 %	22,6 %	8,2 %
Není si jistý	24,4 %	26,2 %	29,8 %	40,3 %	—	12,1 %
Celkem	33,9 %	51,1 %	59,3 %	53,8 %	22,6 %	20,3 %
Celkem z úhrnu všech mužů (18–39 let)	21,2 %	33,6 %	39,8 %	29,5 %	11,7 %	11,0 %
N (bezdětní / celkem)	127/203	237/360	305/455	593/1083	252/486	207/382

Zdroj: PPA 2 (Population Policy Acceptance Survey, 2001).

Poznámky: Údaje v tabulce jsou získány z váženého souboru respondentů.

V Rakousku nebyla umožněna odpověď „nejsem si jistý / jistá“.

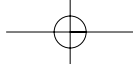
Pokud započteme dohromady bezdětné respondenty, kteří nezamýšlejí mít potomka, a ty, kteří nejsou rozhodnutí, zjistíme, že především u mužů není založení rodiny samozřejmou součástí jejich životních plánů. Zatímco podíl bezdětných žen, které nezamýšlí mít dítě či jsou nerozhodnuté, dosahuje jedné pětiny ve Slovinsku, jedné třetiny v Česku a na východě Německa a více než 40 % v Polsku a na západě Německa (46 %), u bezdětných mužů v Polsku a v Německu přesahuje tento podíl dokonce polovinu (59 % na západě Německa). Tak vysoký podíl může být ovlivněn obtížnou sociální či ekonomickou situací části mladé populace (Mills, Blossfeld 2005), stejně tak jako ztíženou možností skloubení kariéry a rodinného života. Zároveň ale zřetelně souvisí se sníženým normativním tlakem na to stát se rodičem, který způsobuje, že se pro mnoho mladých žen a pro ještě více mužů bezdětnost stala dlouhodobým a často permanentním životním stylem. Při zahrnutí všech respondentů do 39 let, tedy i těch, kteří již mají děti, není míra očekávané bezdětnosti či nejistoty u českých žen příliš vysoká, zároveň však poměrně kontrastuje s očekáváním mužů. Zatímco více než

desetina žen ve věku 18–39 let neočekává děti, případně vyjádřila nejistotu ohledně svého rodičovství, u mužů se díky mnohem nejistějším plánům týkajících se případného založení rodiny jedná o dvojnásobný podíl (21 %).

Průzkum PPA 2 obsahoval celkem 11 otázek položených respondentům, kteří nezamýšlí mít v budoucnu dítě, případně nejsou rozhodnutí. Otázky se dotkly všech důležitých důvodů a motivací, které mohou negativně ovlivnit přání mít (další) dítě⁹. V případě bezdětných brání jejich smysluplné interpretaci nejenom malý počet bezdětných respondentů (38 mužů a 19 žen v neváženém vzorku), ale i skutečnost, že téměř polovina z nich (28) zvolila pět či více rozdílných důvodů jako „důležité“ či „spíše důležité“. Tento výsledek naznačuje, že očekávaná bezdětnost či nejistota ohledně budoucího rodičovství je u velké části jednotlivců důsledkem kombinace několika různých faktorů. Překvapivě se u českých respondentů, a to především u žen, projevily jako méně důležité faktory související s kariérou a případným ohrožením současné životní úrovně. Nejdůležitější důvody se lišily podle pohlaví respondentů – ženy nejčastěji zmiňovaly neuspokojivý zdravotní stav (14 z 18 respondentek), zatímco u mužů se jednalo nejčastěji o faktory související s jejich současnou partnerskou situací: život bez stálého partnera stejně jako nezájem partnerky o další dítě uvedly jako důležité důvody dvě třetiny mužských respondentů¹⁰. Polovina všech respondentů, kteří nezamýšlejí mít dítě, případně zůstávají nerozhodnutí, navíc vyjádřila explicitní preferenci pro bezdětnost a souhlasila s tvrzením, že již „mají tolik dětí, kolik chtějí“¹¹.

Poměrně zřetelné rozdíly v odpovědích mužů a žen dosvědčují, že k porozumění důvodům zvyšující se bezdětnosti je důležité brát v potaz rozhodování žen i mužů v kontextu jejich partnerské situace. Zdá se, že muži v Česku, ale i v jiných evropských zemích, mají celkově nižší motivaci k založení rodiny a jejich očekávání silněji než u žen souvisí s jejich současnou partnerskou situací. K tomuto tématu se krátce vrátí závěrečná diskuse.

-
- 9 Respondentům byl předložen následující seznam důvodů: (a) Už mám tolik dětí, kolik jsem chtěl(a); (b) Nedovoluje to můj zdravotní stav; (c) Žiji sám(a) a nemám stálého partnera; (d) Moje práce a profesní aktivity to neumožňují; (e) Musel(a) bych obětovat čas, který věnuji svým zájmům; (f) Chci si udržet svůj současný životní standard; (g) (Další) dítě by stálo příliš mnoho; (h) Příliš se obávám toho, jaká budoucnost by moje děti čekala; (i) Nemohl(a) bych si užívat života tak jako dosud; (j) Já nebo můj partner (moje partnerka) jsme příliš staří; (k) Můj partner (má partnerka) nechce mít (další) dítě.
- 10 Bohužel tyto výsledky svědčí o určité nelogičnosti odpovědí – celkem polovina (17 ze 34) mužských respondentů vybrala zároveň život bez stálé partnerky a nezájem partnerky o (další) dítě jako důležité důvody.
- 11 Podrobnější výsledky budou na požádání poskytnuty autorem.

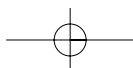

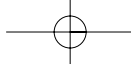
6. Diskuse: Důvody pro budoucí růst bezdětnosti

Analýza trendů bezdětnosti žen v generačním pohledu ukázala, že éra neobvykle nízké bezdětnosti skončila. Mezi kohortami narozenými po roce 1970 dojde ke zřetelnému nárůstu celoživotní bezdětnosti; představené scénáře předpokládají zvýšení konečné bezdětnosti žen narozených v roce 1975 na 12–16 % ve srovnání se 7,5 % zaznamenanými u žen narozených o deset let dříve. Projektovaný růst kopíruje trendy zaznamenané v západoevropských zemích již u generací žen narozených v 50. letech. Ve srovnání s hladinou bezdětnosti žen narozených na počátku 20. století nejspíše nedosáhne bezdětnost narozených v 70. letech extrémně vysokých hodnot – naopak se zdá, že celoživotní bezdětnost zůstane v Česku nižší než v sousedních zemích. Data průzkumu PPA 2 potvrzují, že obyvatelé Česka začali více akceptovat bezdětnost jako záležitost životní volby, ale většina populace, včetně bezdětných respondentů, stále spatřuje v rodičovství nezbytnou podmínku naplnění života jednotlivce. O rostoucí akceptaci celoživotní bezdětnosti svědčí i zjištěný rozsah očekávané bezdětnosti: přes 30 % bezdětných mužů i žen do 39 let nezamýšlí mít v budoucnu dítě, případně vyjádřili nejistotu ohledně budoucího rodičovství. Zatímco polovina těchto bezdětných respondentů vyjádřila preferenci pro bezdětnost, očekávaná bezdětnost se většinou zdá být výsledkem kombinace různých faktorů. Nelze tedy jednoznačně určit, nakolik se jedná o dobrovolnou volbu a nakolik o nechtěnou bezdětnost v důsledku nepříznivé životní situace. Výzkum bezdětnosti v mnoha vyspělých zemích ukázal že přesné rozlišení mezi záměrnou a nechtěnou bezdětností je téměř nemožné (McAllister, Clarke 2000).

Přetrvávající velmi pozitivní postoj k rodičovství zdánlivě naznačuje, že růst celoživotní bezdětnosti mezi kohortami narozenými v 70. letech může být dočasným jevem souvisejícím se zvýšenou ekonomickou nejistotou a zásadními společenskými přeměnami v 90. letech. Je tedy možné očekávat, že se projektovaný nárůst bezdětnosti zastaví či dokonce zvrátí u generací žen, které v současnosti vstupují do reprodukčního období? Nejenom dlouhodobé trendy, ale i zkušenosti z ostatních zemí ukazují, že případné obrácení trendu rostoucí bezdětnosti je nepravděpodobné. Započatý nárůst je důsledkem hluboké transformace rodinného a partnerského chování, které má dlouhodobý charakter. Zbylá část příspěvku shrne hlavní důvody, proč lze v dlouhodobějším horizontu očekávat spíše další zvyšování hladiny bezdětnosti než její opětovné snížení.

Nízká hladina bezdětnosti typická pro období socialismu byla nedílně spojena s modelem časného zakládání rodiny. Přes 95 % dětí prvního pořadí se narodilo ženám ve věku do 30 let, tedy v období, kdy fyziologická neplodnost dosahuje minima, kolem 2–3 %. Probíhající posun v časování vstupu do rodičovství bude mít za následek zvýšení vlivu fyziologické neplodnosti na bezdětnost. V roce 2004 již byla téměř pětina měř plodnosti prvního pořadí realizována

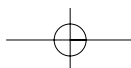

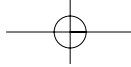

ženami po dosažení věku 30 let. Přestože zakládání rodiny ve věku nad 35 let, kdy teprve dochází k výraznému nárůstu neplodnosti (Menken 1985), je zatím poměrně neobvyklé, dlouhodobější trendy naznačují, že právě v této věkové skupině lze očekávat relativně nejrychlejší nárůst měř plodnosti. Dlouhodobý „odklad“ rodičovství navíc souvisí s větší mírou nerozhodnosti a nejistoty ohledně založení rodiny (Rowland 1998). Je tedy pravděpodobné, že mnoho žen a mužů si natolik zvykne na svůj bezdětný status, že se nakonec k založení rodiny nikdy neodhodlají.

Dalším významným faktorem je zvyšující se podíl mladé populace s vysokoškolským vzděláním. Především u žen je vysokoškolské vzdělání často spojeno s vysokou mírou bezdětnosti. Tento efekt může být výrazný v zemích, kde je pro ženy velmi obtížné skloubit kariéru s rodičovstvím. Například v západní části Německa, kde je dlouhodobý nedostatek zařízení předškolní péče o děti a sociální politika tradičně upřednostňovala ženy v domácnosti před pracujícími matkami, dosáhla bezdětnost vysokoškolsky vzdělaných žen obzvláště vysokých hodnot. Podle šetření uskutečněného v roce 2004 zůstalo v kohortách 1964–1967 (tedy ve věku 36–40 let) 43 % vysokoškolsky vzdělaných žen bez dětí (Deutliche Ost-West ... 2005). V české populaci zatím nebyly zaznamenány tak výrazné rozdíly v bezdětnosti podle vzdělání jako ve většině jiných vyspělých zemí; podle dat ze sčítání 2001 poklesla bezdětnost u žen s vysokoškolským vzděláním narozených v 50. letech pod 10 % (Rychtaříková 2004). V budoucnosti je však možné očekávat nejvýraznější nárůst bezdětnosti u poměrně rychle rostoucí skupiny vysokoškolsky vzdělaných žen, obzvláště u absolventek humanitních oborů (Hoem, Neyer, Anderson 2005). Vysokoškolsky vzdělaní lidé si téměř výhradně hledají partnery se stejným vzděláním (Katrňák, Kreidl, Fónadová 2003). Tato silná partnerská homogonie je výraznější u žen a v důsledku omezuje jejich výběr partnera pro založení rodiny. Vzdělaní lidé jsou navíc častěji orientováni na kariéru a nerodinné aktivity a mnohdy vykazují větší odolnost vůči normativnímu tlaku okolí (Liefbroer 1998). Zatímco v období „reálného socialismu“ nepředstavovalo zaměstnání výraznou překážku založení rodiny, v současnosti znamená založení rodiny pro mnoho žen nejenom výrazné snížení příjmu, ale i nejistotu ohledně budoucí kariéry a snížené šance na nalezení zaměstnání odpovídajícího jejich vzdělání. Není proto velkým překvapením, že po roce 1990 došlo k nejrychlejšímu posunu v časování zakládání rodiny u vysokoškolsky vzdělaných žen (Kantorová 2004). Dvojí efekt růstu vysokoškolsky vzdělané populace a zvyšování bezdětnosti mezi vysokoškolsky vzdělanými ženami tak významně přispěje k celkovému nárůstu celoživotní bezdětnosti žen narozených po roce 1970.

Určitý vliv může mít i postupná legitimizace dobrovolné bezdětnosti, která jde ruku v ruce s rostoucím podílem bezdětných v mladších věkových skupinách. Průzkum PPA 2 ukázal, že postoje k bezdětnosti jsou poměrně silně stra-

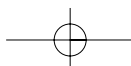
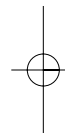
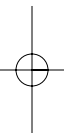

tifikovány podle věku: mladší, především bezdětní lidé se většinou nedomnívají, že bezdětní lidé nemohou být šťastní, a méně často souhlasí s tvrzením, že „mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“. Protože se bezdětnost i ve věku kolem 30 let stala z poměrně okrajového jevu běžnou záležitostí, lze předpokládat, že se pozitivnější vnímání dobrovolné bezdětnosti bude dále rozšiřovat a v důsledku povede k dalšímu snížení normativního tlaku na zakládání rodiny, což může vyvolat další nárůst bezdětnosti. Podobný mechanismus postupné změny rodinného chování byl popsán v případě Japonska (Rindfuss et. al. 2004).

Růst bezdětnosti zároveň souvisí s transformací charakteru partnerského chování. Stejně jako dříve v západních společnostech ustoupila v Česku do pozadí prokreativní role intimních vztahů a do popředí se dostala jejich „reflexivita“ zosobněná především sexuální přitažlivostí, sdílenou intimitou a emotivní komunikací (Giddens 1992). Tyto změny se také projevují rozrůzněním rodinných forem a životních stylů; rozšíření samostatného bydlení, kohabitace a dalších méně tradičních, vesměs nestabilních forem soužití rovněž podporuje bezdětný životní styl. Kromě toho dále narostla nestabilita manželství a poněkud se snížilo silné propojení sňatku a rodičovství – stále více novomanželů realizuje rodičovství až několik let po sňatku. Přestože se rychle zvýšil podíl dětí narozených mimo manželství na 38 % narozených 1. pořadí (2004), z průzkumu PPA 2 vyplývá, že většina populace stále považuje uzavření sňatku za předpoklad ke vstupu do rodičovství. To se odráží i v individuálních preferencích respondentů: bezdětní respondenti, kteří preferují přímý sňatek bez předchozí kohabitace, v drtivé většině preferují manželství s dětmi (97 %), zatímco respondenti, kteří osobně preferují kohabitaci, většinou preferují soužití bez dětí (54 %). Změněný charakter partnerského soužití a skutečnost, že rodičovství přestalo být jeho samozřejmou součástí, také znamená, že pro oba partnery je případné založení rodiny záležitostí oboustranné shody. Tím nabývá na významu v rozhodování o rodičovství role mužů. Z výzkumů vyplývá, že muži mají v průměru menší zájem o vstup do rodičovství, a tudíž mohou představovat významný faktor v rostoucí bezdětnosti. Moderní společnosti přisuzují větší důležitost osobní autonomii než rození dětí a v případě neshody partnerů častěji zvítězí rozhodnutí pro další odklad rodičovství či pro dlouhodobou bezdětnost (Voas 2003).

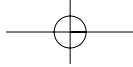
Většina argumentů tedy svědčí spíše pro dlouhodobý růst hladiny bezdětnosti. Tento nárůst bude z hlediska společnosti vnímán negativně, protože se může stát významným faktorem nízké úrovně plodnosti a dlouhodobě i případného poklesu počtu obyvatelstva. Z hlediska jednotlivců však půjde o různorodý jev – pro mnohé se bude jednat o nechtěnou a nevítanou bezdětnost, zároveň však přibude i lidí, pro něž půjde o záměrnou „svobodu od dětí“.

Literatura:

- Boleslawski, L. 1993. *Polskie tablice dzietności kobiet 1971–1992. Polish fertility tables 1971–1992*. Warsaw: Główny urząd statystyczny.
- Deutliche Ost-West Unterschiede im Ausmass der Kinderlosigkeit*. Tisková zpráva 6. září 2005. Statistisches Bundesamt. Wiesbaden. Přístupné na www.destatis.de.
- Education at glance. OECD indicators 2004*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris. Přístupné na [www.oecd.org/edu/eag2004].
- Fialová, L., M. Kučera. 1997. „The main features of population development in the Czech Republic during the transformation of society.“ *Czech Sociological Review* 5 (1): 93–111.
- Giddens, A. 1992. *The transformation of intimacy. Sexuality, love & eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Hoem, J., G. Neyer, G. Anderson. 2005. „Childlessness and educational attainment among Swedish women born in 1955–59.“ *MPIDR Working Paper* WP 2005–014, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock. Přístupné na [<http://www.demogr.mpg.de/Papers/Working/wp-2005-014.pdf>]
- Inglehart, R. 1995. „Changing values, economic development and political change.“ *International Social Science Journal* 145: 379–404.
- Kantorová, V. 2004. „Education and entry into motherhood: The Czech Republic during the state socialism and the transition period (1970–1997).“ *Demographic Research*. Special Collection 3, Article 10: 245–274. [www.demographic-research.org].
- Katrňák, T., M. Kreidl, L. Fónadová. 2003. „Proměna manželské volby v novém sociálním kontextu? Vývoj vzdělanostní homogamie v české společnosti v letech 1988–2000.“ Pp. 97–123 in P. Mareš, T. Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Kolorosová, J. 1995. „Czechoslovakia: One culture in two states.“ Pp. 102–121 in H. Moors, R. Palomba (eds.). *Population, Family, and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 1*. Oxford: Clarendon Press.
- Kohler, H.-P., J. A. Ortega. 2002a. „Tempo-adjusted period parity progression measures, fertility postponement and completed cohort fertility.“ *Demographic Research* 6. Article 6: 92–144. [www.demographic-research.org].
- Lesthaeghe, R. 1995. „The second demographic transition in Western countries: An interpretation“. Pp. 17–62 in K. O. Mason, A.-M. Jensen (eds). *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford. Clarendon Press.
- Liefbroer, A. C. 1998. „Understanding the motivations behind the postponement of fertility decisions: Evidence from a panel study.“ Článek prezentovaný na semináři „Lowest-low fertility“. Max-Planck Institute for Demographic Research. Rostock. 10.–11. prosince 1998.
- McAllister, F., L. Clarke. 2000. „Voluntary childlessness: Trends and implicati-

- ons". Pp. 189–237 in G. R. Bentley, C. G. N. Mascie-Taylor (eds.). *Infertility in the modern world. Present and future prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Menken, J. 1985. „Age and fertility. How late can you wait?“ *Demography* 22 (4): 469–483.
- Mills, M., H.-P. Blossfeld. 2005. „Globalization, uncertainty and the early life course: A theoretical framework.“ Pp. 1–24 in H.-P. Blossfeld et al. (eds.). *Globalization, uncertainty and youth in society*. London: Routledge.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- New Cronos database. Theme 3: Population and social conditions*. 2005. EUROSTAT.
- Pohyb obyvatelstva v ČSFR 1991. Pohyb obyvatelstva v České republice za rok 1992, 1993, 1994*. Praha: Český statistický úřad.
- Pohyb obyvatelstva v ČSR 1980, 1981,...,1988. Pohyb obyvatelstva v ČSFR 1989, 1990*. Praha: Federální statistický úřad.
- Rabušic, L. 2001a. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON). Edice Studie.
- Rabušic, L. 2001b. „Value change and demographic behaviour in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 99–122.
- Rabušic, L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39 (2): 114–119.
- Rindfuss, R. et al. 2004. „Social networks and family change in Japan.“ *American Sociological Review* 69: 838–861.
- Rowland, D. T. 1998. „Cross-national trends in childlessness.“ *Working Papers in Demography, No. 73*. Canberra: Demography and sociology program. Research School of Social Science. The Australian National University. Přístupné na [http://demography.anu.edu.au/Publications/WorkingPapers/73.pdf]
- Rychtaříková, J. 2004. „Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen.“ *Demografie* 46 (2): 77–90.
- Rychtaříková, J. 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie* 39 (4): 267–268.
- Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961*. 1965. Díl 1. Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky.
- Schwarz, K. 1996. „Zur Debatte über die Kinderzahl der Ehen und die Bedeutung der Kinderlosigkeit für die Geburtenentwicklung in den alten Bundesländern.“ *BiB-Mitteilungen* 17 (2/96): 10–13.
- Sobotka, T. 2005. „Childless societies? Trends and projections of childlessness in Europe and the United States.“ Článek prezentovaný na konferenci Americké Populační Asociace (Population Association of America). Philadelphia. 31. března–2. dubna 2005.
- Sobotka, T. 2004. *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press. Přístupné na [http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/rw/2004/t.sobotka/].
- Sobotka, T. 2003. „Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České

- republice v 90. letech.“ *Demografie* 45 (2): 77–87.
- Sobotka T., K. Zeman, V. Kantorová. 2003. „Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A second demographic transition view.“ *European Journal of Population* 19 (3): 249–277.
- Večerník, J. 1998. „Nerovnosti ve výdělčích, v příjmech a majetku domácností.“ Pp. 113–134 in J. Večerník a P. Matějů (eds.). *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Voas, D. 2003. „Conflicting Preferences: A reason fertility tends to be too high or too low.“ *Population and Development Review* 29 (4): 627–646.
- Volkszählung 1981. Eheschließungs- und Geburtenstatistik*. 1989. Herausgegeben vom Österreichischen Statistischen Zentralamt. Beiträge zur österreichische Statistik. Volume 630/27. Vídeň: Österreichisches Statistisches Zentralamt.

